

- Matić, D. 2003. "Topic, Focus and Discourse Structure. Ancient Greek Word Order." *Studies in Language* 27: 573-633.
- Panhuis, Dirk. 1995. "De Latijnse woordvolgorde, geïllustreerd door Sallustius' portret van Catilina." *Kleio* 24: 148-154.
- Rijksbaron, Albert. 2002. *The Syntax and Semantics of the Verb in Classical Greek. An Introduction*. 3de editie. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Rijksbaron, Albert et al. 2006. *Beknopte syntaxis van het klassiek Grieks*. 2de editie; 1ste editie: 2000. Lunteren: Hermaion.
- Sicking, C. 1971. *Hoofdstukken uit de Griekse "syntaxis"*. Amsterdam: Athenaeum; Polak & Van Gennep.
- Sicking, C. 1991. "The Distribution of Aorist and Present Tense Stem Forms in Greek, Especially in the Imperative." *Glotta* 69: 14-43; 154-170.
- Sicking, C. 1993. *Two Studies in Attic Particle Usage: Lysias and Plato*. Leiden & New York: Brill.
- Sicking, C. 1996. *Two Studies in the Semantics of the Verb in Classical Greek*. New York: E.J. Brill.
- Trask, R.L. 2005. *Key Concepts in Language and Linguistics*. 1ste editie: 1999. London & New York: Routledge.
- Van de Walle, Els & Toon Van Houdt. 2004. "Bouwstenen voor een vernieuwde leesdidactiek: over de plaats en functie van leesstrategieën in het leesproces." *Kleio* 33: 72-86.
- Vendler, Zeno. 1957. "Verbs and times." *The Philosophical Review* 66 (2): 143-160.
- Wakker, Gerry. 1995. "'Welaan dan dus nu.' Partikels in Sophocles." *Lampas* 28: 250-270.
- Walmsley, John. Te verschijnen. [Terminology Reform 1928-68].

Verteller en persona: twee handen op één buik.

Pragmatische middelen in de narratio van De moord op Eratosthenes van Lysias

1. Van pragmatiek naar interpretatie

Een landbouwer staat terecht voor doodslag. In een opwelling vermoordde hij Eratosthenes, de minnaar van zijn vrouw, nadat hij het stel op heterdaad had betrapt. De tegenpartij beweert echter dat er meer aan de hand was. De twee zouden in een persoonlijke vijandschap (ἐχθρα, § 4) verwickeld zijn geweest. Moord met voorbedachten rade, dus. De beschuldigde – in het volste vertrouwen dat hij de wet aan zijn kant heeft – meent dan ook maar één iets te moeten doen om vrijspraak te bekomen: bewijzen dat hij de moord niet op voorhand heeft beraamd.¹

Het enigszins pikante onderwerp belooft op zich al een niet te versmaden verhaal. Komt daarbij dat Euphiletus – zo heet de beschuldigde landbouwer – uitgerkend Lysias (459/8 – ca. 380 v.Chr.) aanstelde om zijn verdedigingsrede te schrijven. De Atheense logograaf geldt als de door zowel antieke als moderne critici gekroonde koning van de narratio.² De narratio van *De moord op Eratosthenes* (§§ 6-26) – [the] description of the perfect marriage that went wrong' (Edwards 1999: 67) – is hierop geen uitzondering. Integendeel: Carey (1989: 66) noemde deze passage terecht 'a small masterpiece'.³

Dit zijn echter niet de enige redenen om deze narratio uit te kiezen om er de werking van pragmatische middelen in na te gaan. Behalve door de vermakelijke inhoud en de vertelkunst van Lysias wordt deze passage gekenmerkt door een interessante communicatieve situatie. Euphiletus is een landbouwer die zich voor de rechtbank moet verdedigen. Hoewel hij gezien zijn beroep waarschijnlijk niet geschoold is in de retorica of zelfs maar kan bogen op belesenheid, hangt zijn leven dus plots af van welsprekendheid en juridische handigheid. En dat allemaal terwijl hij er juist goed aan zou doen zo eenvoudig mogelijk, als een eerlijke, hardwerkende boer, voor de dag te komen. Lysias' cliënt, de spreker, moet dus als verteller een vernuftige en persuasieve redevoering declameren, terwijl hij daarentegen als persona het ethos moet belichamen van een gewone burger die – naïef als hij is – door zijn vrouw op

deerniswekkende wijze werd bedrogen en daarom het recht in eigen handen heeft genomen.

In wat volgt, wil ik laten zien hoe Lysias met deze paradoxale communicatieve situatie omgaat. Ik zal dit doen door na te gaan hoe woordvolgorde en aspect op een pragmatische manier worden gebruikt in de narratio van *De moord op Eratosthenes*. Het doel is te illustreren hoe de pragmatische taalkunde ook een waardevol hulpmiddel kan zijn bij de literaire interpretatie van Griekse teksten.⁴

2. *Woordvolgorde: de naïeve persona*

Het proëmium van Euphiletus' verdedigingsrede is – zeker gezien Lysias' voorkeur voor eerder korte zinnen – opvallend periodisch. Deze uitgebalanceerde periodebouw zet zich voort in het begin van de narratio, waarin het ogenschijnlijk perfecte huwelijk van Euphiletus wordt beschreven. De toon verandert echter abrupt in de passage die dadelijk besproken zal worden. In de geciteerde tekst (§§ 9-13) zijn topics onderstreept, foci vetgedrukt en preverbale settings tussen haakjes geplaatst. Enkel de significante gevallen zijn gemarkeerd.⁵

(1) (πρῶτον μὲν οὖν, ὃ ἀνδρες, δεῖ γὰρ καὶ ταῦθ' ὑμῖν διηγῆσασθαι) οἰκίδιον ἔστι μοι διπλῶν, ἴσα ἔχον τὰ ἀνω τοῖς κάτω κατὰ τὴν γυναικωνίτιν καὶ κατὰ τὴν ἀνδρωνίτιν. (2) ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἡ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν. (3) ἵνα δὲ μή, (ὅποτε λούσθαι δέοι.) κινδυνεύη κατὰ τῆς κλίμακος καταβαίνουσα, ἐγὼ μὲν ἀνω διηρώμην, αἱ δὲ γυναῖκες κάτω. (4) καὶ οὕτως ᾗδ' συνειθισμένον ἦν, ὥστε πολλὰκίς ἡ γυνὴ ἀπῆει κάτω καθευδήσουσα ὡς τὸ παιδίον, ἵνα τὸν τιτθὸν αὐτῷ διδῶ καὶ μὴ βοᾷ. (5) καὶ ταῦτα πολλὸν χρόνον οὕτως ἐγίνετο, καὶ ἐγὼ οὐδέποτε ὑπώπτευσα, ἀλλ' οὕτως ἡλιθίως διεκείμην, ὥστε ᾄμην τὴν ἑμαυτοῦ γυναῖκα πασῶν σωφρονεστάτην εἶναι τῶν ἐν τῇ πόλει. (6) [...] ὁ γὰρ ἀνθρωπος ἔνδον ἦν· ὑστερον γὰρ ἅπαντα ἐπυθόμην. (7) καὶ ἐγὼ τὴν γυναῖκα ἀπίενα ἐκέλευον καὶ δοῦναι τῷ παιδίῳ τὸν τιτθόν, ἵνα παύσῃται κλαῖον. (8) ἡ δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ᾔθελεν, ὡς ἀν ἀσμένη με ἑωρακυῖα ἤκουσα διὰ χρόνον. (9) ἐπειδὴ δὲ ἐγὼ ὠργιζόμην καὶ ἐκέλευον αὐτὴν ἀπίενα, ἵνα σύ γε' ἔφη πειρᾶς ἐντάθῃα τὴν παιδίσκην· καὶ πρότερον δὲ μεθῶν εἴλακες αὐτήν'. (10) κἀγὼ μὲν ἐγέλων, ἐκείνη δὲ ἀναστᾶσα καὶ ἀπιούσα) προστίθησι τὴν θύραν, προσποιουμένη παύσεν, καὶ τὴν κλεῖν ἐφέλακεται.

(1) Maar eerst, mijne heren, moet u weten – want dat is iets wat ik u wel moet uitleggen – dat mijn huis twee verdiepingen heeft, alle twee even groot. Het vrouwenverblijf is boven, de kamers voor de mannen zijn beneden. (2) Toen

het kind werd geboren gaf mijn vrouw het zelf de borst. (3) En om te voorkomen dat zij zich telkens langs de ladder naar beneden moest wagen als het kind gewassen moest worden, ging ik zolang boven wonen en de vrouwen beneden. (4) Na korte tijd waren we hieraan gewend geraakt en zo kwam het dan ook vaak voor dat mijn vrouw beneden bij het kind ging slapen. Zij kon het dan de borst geven en voorkomen dat het ging huilen. (5) Zo ging het geruime tijd en ik zocht daar nooit iets achter. Integendeel, ik was zo onnozel te geloven dat ik de meest ingetogen en trouwe vrouw van de stad had. (6) (*Euphiletus komt onverwacht terug van het land en dineert met zijn vrouw.*) *Na het eten doet een slavin het kind opzettelijk pijn, opdat het zou huilen.*) Die kerel was immers in huis – daar ben ik later allemaal achter gekomen. (7) Ik zei tegen mijn vrouw: 'Ga naar beneden en geef het kind de borst, dan houdt het op met huilen.' (8) Eerst weigerde ze en probeerde ze natuurlijk de indruk te wekken alsof ze blij was mij eindelijk weer eens thuis te zien. (9) Toen werd ik echter kwaad en zei ik haar naar beneden te gaan. Ze zei: 'Ja ja, dan ga jij zeker het dienstmeisje versieren!' Toen je laatst dronken was, kon je je handen ook al niet thuishouden!' (10) Ik moest daarom lachen, en zij stond op, ging de kamer uit en deed de deur op slot, alsof zij een spelletje aan het spelen was. (vert. Bons)

De theorie van Dik stelt het volgende patroon voor: topic – focus – predicaat – rest. Het wordt echter al snel duidelijk dat dit patroon niet blindelings kan worden toegepast.⁶ Zo levert zin (1) meteen al een problematische, postverbale focus op. Het gaat hier om een zogenaamde presentatieve zin. Dat soort zinnen wordt vaak gekenmerkt door een crescendo-patroon: de gefocaliseerde informatie (διπλῶν) staat achteraan.⁷ Hoewel de beschrijving van Euphiletus' huis op het eerste gezicht nietszeggend lijkt, luidt het pragmatisch gemarkeerde διπλῶν ('dubbel' en vandaar niet enkel 'met twee verdiepingen', maar ook vaak 'twijfelachtig', 'bedrieglijk' en zelfs 'een dubbelrol spelend') zowel inhoudelijk als stilstaand als definitieve ommekeer in: het perfecte huwelijk is voortbij en de harmonische perioden maken plaats voor korte zinnen waarvan de woordvolgorde getuigt van Lysias' bekende voorliefde voor antithese (cf. Edwards 1999: 7).

Eerst wordt echter nog – bitter ironisch – de perfecte band tussen moeder en kind ter sprake gebracht (2). De bijzin – ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν – komt al eerder in de rede voor met een mintem verschil in woordvolgorde: ἐπειδὴ δὲ μὲν παιδίον γίγνεται (§ 6). In de zinnen dáárvoor had Euphiletus verteld over zijn positie binnen het huwelijk; dat hij bijgevolg zelf topic is, verbaast niet. De sailante informatie is daar dat het om een *kind* gaat, dat het huwelijk zal verrijken. Wanneer deze informatie de tweede keer wordt meegedeeld (in onze zin 2), fungeert het kind als topic. Het is immers al eerder vermeld. Deze keer is de geboorte zélf de sailante

informatie: 'toen het kind dan *effectief* geboren werd'. De boodschap van de hoofdzin is, zoals gezegd, dat moeder en kind een uitzonderlijke band hebben: in plaats van het kind te laten voeden door een voedster, zoals gebruikelijk was (Edwards 1999: 69), kiest de moeder ervoor het kind zelf de borst te geven. Vandaar mijn voorstel om ἡ μήτηρ als focus te beschouwen: 'de *moeder* (en niet een voedster) gaf hem de borst'.⁸ Dit teken van verbondenheid zal later bovendien de dekmantel van het bedrog blijken, wat bijdraagt tot de ironie.

In de hoofdzin van (3) wordt door de werking van de topics en foci (en van de partikels μέν en δέ) een eerste contrast gecreëerd: de persona Euphiletus wordt letterlijk van de vrouwen in zijn huishouden afgezonderd.⁹ Een tweede contrast volgt meteen in (5): Euphiletus wordt gescheiden van de gang van zaken (ταῦτα, waarmee strikt genomen de veranderde huwelijksgewoontes bedoeld worden, maar waarin ook hoevel is geïmpliceerd). Opvallend is dat in dezelfde zin tot tweemaal toe een tijdsbepaling in focuspositie voorkomt, terwijl deze bepalingen normaal gezien als settings of postverbale elementen pragmatisch ongemarkeerd blijven.¹⁰ Hier spelen de tijdsbepalingen een pragmatische rol om de naïviteit van de persona te benadrukken: hoewel de toestand *heel lang* zo bleef, had Euphiletus *geen seconde* iets in de gaten. De rest van de zin wordt gekenmerkt door zelfspot: de focus οὕτως ἡλιθίως benadrukt de dwaasheid van de persona.¹¹ Ook ὅλην staat in focuspositie, waar de auteur het in andere gevallen misschien elegantere zou hebben geacht het onderwerp van de infinitiefzin vóór de kernpredicatie te plaatsen.¹² Een interpreterende vertaling zou dan ook kunnen zijn: 'zodat ik *werkelijk* (in al mijn dwaasheid) meende.'

Uit de directe rede blijkt dat niet enkel de woordplaatsing bepalend is bij de distributie van topics en foci: dat σὺ focus is, wordt duidelijk gemaakt door het zogenaamde focuspartikel γε (cf. Rijksbaron e.a. 2006: 156). Deze focus draagt bij tot de ironie van de situatie. De geïmpliceerde boodschap van de vrouw luidt: 'Je stuurt mij weg om mijn plicht te doen, terwijl jij me daarentegen zult proberen te bedriegen.' Natuurlijk weet iedereen onderhand wel dat de werkelijkheid precies andersom is.

Dat wordt duidelijk in (10), waar Euphiletus en zijn vrouw contrastief getopicaliseerd zijn. Hetzelfde contrast werd al voorbereid in de zinnen (7) en (8), maar bereikt hier een climax door de eveneens gecontrasteerde foci: terwijl de man uitnodigend lacht, sluit de vrouw abrupt de deur. Na drie cumulatieve paren van contrastieve topics en foci is Euphiletus op het einde van het besproken fragment achtereenvolgens afgescheiden van de vrouwelijke slavinnen uit zijn huishouden (a), van de feiten die zich in zijn huishouden afspeelden (b) én van zijn eigen vrouw (c):

- (a) topics: ἐγὼ (μὲν) vs. αἱ (δὲ) γυναῖκες; **foci**: ἀνω vs. κάτω;
 (b) topics: ταῦτα vs. ἐγὼ; **foci**: πολλὸν χρόνον vs. οὐδέποτε;
 (c) topics: ἐγὼ (μὲν) vs. ἐκέλευη (δέ); **foci**: ἐγέλαον vs. προστήθησι.

Vanaf het woord διπλοῦν, dat nu wel heel pregnant is gebleken, is de naïeve persona aldus steeds meer geïsoleerd geraakt. Pas achteraf zal hij alles beseffen. Op die manier heeft een blik op de woordvolgorde een bepaald beeld opgeleverd van de persona in deze narratio. De persona Euphiletus lijkt door de contrastieve woordplaatsing erg naïef. Dit draagt bij tot het beeld van de simpele landbouwer, die op een deerniswekkende manier werd bedrogen. Het is dan ook nauwelijks te geloven dat zo iemand – niet bijster snugger, maar toch sympathiek – het vernuft of de koelbloedigheid zou bezitten om een moord op voorhand te plannen. De aanklacht tegen Euphiletus lijkt, louter door het beeld dat we van de persona krijgen, volstrekt ongegrond.¹³

'Euphiletos is Lysias' most impressive creation', merkt Carey (1989: 62) op.¹⁴ Lysias' meesterschap in het portretteren van dramatische karakters is bekend: *ethopoia* speelt vaak een belangrijke rol in Lysias' retorica (zie Carey 1989: 10). Het is hieraan – aan het *poiein* van het ethos van de persona – dat de woordvolgorde een bijdrage levert. Dat het hierbij wel degelijk gaat om *poiein*, om de constructie van een gefingeerd ethos voor een literaire persona en niet zomaar om het kunstig beschrijven van het ethos van de biografische spreker, blijkt wanneer Euphiletus, terugkijkend als verteller, de persona Euphiletus perfect – en met iconische woordplaatsing? – samenvat: ἐμοῦ πολλὸ ἀπολελειμμένου τῶν ἐμαυτοῦ κακῶν ('ik was ver van mijn ongeluk verwijderd'; § 15). Dat Euphiletus-verteller en Euphiletus-persona in deze narratio allerminst samenvallen, zal verder blijken uit het aspectgebruik.

3. Aspect: de vernuftige verteller

De lezer die aandacht heeft voor de informatielagen in de tekst – dat wil zeggen: voor de pragmatische informatiestatus die de verteller door de aspectwaarde aan de werkwoorden toekent – ontdekt immers een heel ander verhaal, waarin van naïviteit geen sprake is. Laten we daarom terugkeren naar het begin van de narratio. In wat volgt, duid ik aoriststammen aan met AS, presensstammen met PS en historische presentia met HP.

(§ 6) ἐγὼ γάρ, ὦ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ ἔδοξέ (AS **bijzin**) μοι γῆμαι καὶ γυναῖκα ἠγαγόμεν (AS **bijzin**) εἰς τὴν οἰκίαν, τὸν μὲν ἄλλον χρόνον οὕτω διεκέλευν (PS) ὥστε μήτε λυπεῖν μήτε λίαν ἐπ' ἐκέλευη εἶναι ὃ τι ἂν ἐθέλη ποιεῖν, ἐφύλαττον (PS) τε ὡς οἶόν τε ἦν, καὶ προσείχον (PS) τὸν νοῦν ὥσπερ εἰκὸς ἦν. ἐπειδὴ δέ μοι παιδὸν ἐκέλευη παρέδωκα (AS), ἐπίστευον (PS) ἥδη καὶ πάντα τὰ ἐμαυτοῦ ἐκέλευη παρέδωκα (AS), ἠγομένους (PS **participium**) ταύτην οὐκείότητα μεγίστην εἶναι.

(§ 6) Nu dan, burgers van Athene, toen ik besloten had te trouwen en een vrouw in huis had gebracht, had ik de eerste tijd de gewoonte om haar niet te

strak te houden, maar haar ook niet te veel de vrije hand te geven om te doen wat ze wilde. Ik hield haar zoveel mogelijk in de gaten en lette op, zoals ieder ander ook zou doen. En toen er een kind kwam, was dat het moment dat ik haar ging vertrouwen en dat ik mijn hele huishouden aan haar overliet. Ik dacht immers dat daarin de hoogste mate van vriendschap bestaat. (vert. Bons)

Verteller Euphiletus begint zijn verhaal. Voor de toehoorders dient de situatie dan ook gesitueerd in de tijd. Dit gebeurt, zoals vaak, in een bijzin met twee AS-indicatieven: Euphiletus neemt het besluit te trouwen en doet dat dan ook. Hoewel ze in een ondergeschikte zin zijn geplaatst, geven deze werkwoorden meteen ook de belangrijkste informatie.¹⁵ De hoofdzin bevat PS-indicatieven en verschaft dus weinig verrassende achtergrondinformatie. En dat klopt, historisch gesproken: hoewel de huwelijksgewoonten ons vandaag wellicht niet ideaal lijken, is de geschetste situatie in de ogen van de Atheners de gang van zaken in een modelhuwelijk.¹⁶

Een historisch presens (γίνεται) doorbreekt echter het stramen van het rustige huwelijk: een kind wordt geboren. Hier wordt meteen de pragmatische waarde van het historisch presens duidelijk: de historische presentia vormen de belangrijkste informatielaag van een verhaal. Dat een historisch presens meer bepaald een verandering in iemands lot signaleert, zoals Lamers & Rademaker (2007) herhaaldelijk opmerken, blijkt ook hier: de geboorte van het kind zal zorgen voor een drastische verandering van de huwelijksgewoonten, wat uiteindelijk het overspel mogelijk zal maken. Het historisch presens is dus een middel om het discours te organiseren, dat wil zeggen: om de *relevantie* van een handeling *binnen een context* van handelingen te markeren.¹⁷ Het is dan ook, in tegenstelling tot wat vaak wordt verondersteld, geen manier om gebeurtenissen spannend, spectaculair of versneld weer te geven of om het belang van de gebeurtenis op zich te benadrukken.¹⁸

Het aspectgebruik van de hoofdzin – een PS-indicatief (ἐπίστειον) gevolgd door een AS-indicatief (παρέδωκα) – lijkt op het eerste gezicht moeilijk te verklaren.¹⁹ De pragmatische aspecttheorie kan echter licht werpen op deze zin. Zo wordt duidelijk dat de PS-vorm geen op zichzelf staande informatie verstrekt: de spanning wordt even vastgehouden en het volledige informatieblok wordt pas door de AS-vorm beschikbaar; Euphiletus laat het beheer van zijn bezittingen dus over aan zijn vrouw tegen de achtergrond van het opgebouwde vertrouwen. De paragraaf besluit met een PS-participium – de minst belangrijke informatielaag – dat achtergrondinformatie verschaft.

(§ 7) ἐν μὲν οὖν τῷ πρόπῳ χρόνῳ, ὡς Ἀθηναῖοι, πασῶν ἦν (PS) βελτίστη· καὶ γὰρ οἰκονόμος δεινὴ καὶ φειδωλὸς [ἀγαθὴ] καὶ ἀκριβῶς πάντα διοκοῦσα (PS participium). ἐπειδὴ δέ μοι ἡ μήτηρ ἐτελεύτησεν (AS bijzin), ἢ πάντων τῶν κακῶν ἀποθανοῦσα αἰτία μοι

γενένηται — (§ 8) ἐπ' ἐκφορᾶν γὰρ αὐτῇ ἀκολουθήσασα (AS participium) ἢ ἐμὴ γυνὴ ὑπὸ τούτου τοῦ ἀθροώπου ὀφθεῖσα (AS participium) χρόνῳ διαφθείρεται (HP). ἐπιτηδῶν (PS participium) γὰρ τὴν θέρμαιναν τὴν εἰς τὴν ἀγορᾶν βαδίζουσαν καὶ λόγους προσφέρειον (PS participium) ἀπώλεσεν (AS) αὐτήν.

(§ 7) En in het begin, burgers van Athene, was zij de beste vrouw ter wereld: zij was een formidabele en spaarzame huishoudster, die alles keurig aan de kant hield. Maar dan gebeurt het dat mijn moeder komt te overlijden: haar dood was het begin van alle ellende. (§ 8) Bij de begrafenis werd mijn vrouw opgemerkt door die kerel, die haar na verloop van tijd zou verleiden. Hij wachtte onze slavin op die voor ons naar de markt gaat en kon zo de voorstellen doen die mijn vrouw noodlottig werden. (vert. Bons)

De tweede paragraaf van de narratio (§ 7) volgt hetzelfde stramen als de vorige paragraaf: na de geboorte van het kind wordt de rust hersteld; het PS-participium geeft achtergrondinformatie. De tweede ingrijpende gebeurtenis – de dood en begrafenis van de moeder van Euphiletus – wordt echter niet door een historisch presens uitgedrukt, maar door twee andere middelen om de handeling pragmatisch te markeren. (1) Op het einde van § 7 loopt de syntaxis vast. Dergelijke analoetconstructies zijn bij Lysias vaak een middel om de aandacht te trekken (Carey 1989: 67). (2) Tussen ἀθροώπου en ὀφθεῖσα aan het begin van § 8 valt een opmerkelijk hiaat. Pearson (1975: 156, n. 39) vermoedt dat dit prosodische kenmerk inhoudelijk relevant is: 'ὀφθεῖσα marks the turning point when his [scil. Euphiletus] troubles began.' De tweede ingrijpende gebeurtenis is dus al voldoende gemarkeerd; een historisch presens was vanuit pragmatisch oogpunt niet meer nodig.

De AS-participia waarmee § 8 begint, scheitsen meteen ook de setting voor de derde omwenteling, die deze keer wel weer door een historisch presens wordt uitgedrukt: διαφθείρεται, een bijzonder krachtig woord dat vaak voorkomt in deze redevoering (§§ 4, 16, 33, 38). De PS-participia bieden verklarende achtergrondinformatie. 'Απώλεσεν lijkt overbodig en vertelt ons niets nieuws. Dat hier toch een AS wordt gebruikt – en bovendien in focuspositie – heeft wellicht persuasieve motieven. Zowel het aspectgebruik als de woordvolgorde moet duidelijk maken dat het overspel een eenzijdige misdaad is; enkel Eratosthenes moet duidelijk maken dat het overspel een de geboorte van het kind en de daarmee gepaard gaande veranderingen in huwelijksgewoonten, (2) de dood en begrafenis van Euphiletus' moeder en de daardoor ontstane mogelijkheid van een ontmoeting met Eratosthenes en (3) de dubbele aankondiging van de verleiding – lijkt alles in stelling gebracht voor de ultieme confrontatie. Maar daarop is het nog even wachten.

In de volgende twee paragrafen (§§ 9-10), die hier niet in extenso worden weergegeven, lijkt het verhaal immers stil te vallen. § 9 begint met de daarmee besproken beschrijving van Euphiletus' huis. Deze excursie valt, aangezien het om een tijdloze beschrijving buiten de verhaalwereld gaat, buiten de narratieve discoursorganisatie. De vormen in deze zin kunnen dan ook niet in termen van informatielagen worden geanalyseerd. In dezelfde paragraaf komt de boodschap van de eerste ingrijpende gebeurtenis – de geboorte van het kind – terug in een andere informatielaag dan daarnet (toen HF): ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο (AS **bijzin**) ἤμιν, ἢ μήτηρ αὐτὸ ἐθῆλαζεν²⁰ ('toen het kind werd geboren gaf mijn vrouw het zelf de borst'). Hieruit blijkt de functie van AS-vormen in een bijzin: ze geven niet noodzakelijk nieuwe informatie, maar zijn onontbeerlijk om de setting van de scène te begrijpen. De lezer verneemt zo – in dit geval na een beschrijvende uitweiding, die mogelijk voor afleiding heeft gezorgd – waar in de verhaalwereld hij zich precies bevindt (cf. Lamers & Rademaker 2007: 465). De beschrijving en de herhaling zijn echter niet zonder belang: ze brengen Euphiletus bij een nadere toelichting (§§ 9-10) over de eerste omwenteling, de geboorte van het kind. Hierdoor besloot hij immers, zoals reeds vermeld, de inrichting van het huis grondig aan te passen: voortaan zouden de vrouwen beneden slapen – dat wil zeggen: in rechtstreeks contact met de buitenwereld, wat het overspel mogelijk heeft gemaakt. Terwijl de verteller ons al ettelijke hints gaf door significante gebeurtenissen te markeren, vermoedt de persona op het einde van § 10 nog steeds niets: ᾤμην τὴν ἔμμουτον γυναῖκα πασῶν σωφρονεστάτην εἶναι τῶν ἐν τῇ πόλει ('ik geloofde dat ik de meest ingetogen en trouwe vrouw van de stad had').

(§ 11) προϊόντος (FS **participium**) δὲ τοῦ χρόνου, ὃ ἄνδρες, ἦκου (FS) μὲν ἀπροσδοκίτως ἐξ ἄγρου, μετὰ δὲ τὸ δεῖπνον τὸ παιδίον ἐβόα (FS) καὶ ἐδυσκόλαινε (FS) ὑπὸ τῆς θεραπεύτης ἐπίτηδες λυπούμενοι, ἵνα ταῦτα ποιῇ (FS²¹): ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἔνδον ἦν (FS). (§ 12) ὕστερον γὰρ ἅπαντα ἐπιθόμην (AS²²), καὶ ἐγὼ τὴν γυναῖκα ἀπιένα ἐκέλευον (FS) καὶ δοῦναι τῷ παιδίῳ τὸν πλῆθον, ἵνα παύσηται (AS) κλάου. ἢ δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ἠθέλεν (FS), ὡς ἂν ἀσιμένη με ἐωρακῆσα ἦκοντα διὰ χρόνον· ἐπειδὴ δὲ ἐγὼ ὠργιζόμην (FS) καὶ ἐκέλευον (FS) αὐτίκα ἀπιένα, ἵνα σύ γε ἔφη (FS) 'περὶς ἐνταῦθα τὴν παιδίσκην' (§ 13) καὶ πρότερον δὲ μεθῶν εἶλες αὐτήν'. καγὼ μὲν ἐγέλων (FS), ἐκέλευ ἡ δὲ ἀναστᾶσα (AS **participium**) καὶ ἀπιούσα (FS **participium**) προστίθησι (HF) τὴν θύραν, προσποιουμένη (FS **participium**) παύσειν, καὶ τὴν κλειν ἐφέλεκεται (HF). καγὼ τούτων οὐδὲν ἐνθυμούμενος (FS **participium**) οὐδ' ἰπνοῶν (FS **participium**) ἐκάθευδον (FS) ἄσμενος, ἦκων (FS **participium**) ἐξ ἄγρου.

(§ 11) Wel, mijne heren, een hele tijd later kwam ik onverwacht van het land thuis, en na het eten lag het kind de hele tijd te huilen en te dreinen. De slavin was het opzettelijk aan het pesten om het aan het huilen te krijgen: die kerel was immers in huis – (§ 12) daar ben ik later allemaal achter gekomen. Ik zei tegen mijn vrouw: 'Ga naar beneden en geef het kind de borst, dan houdt het op met huilen.' Eerst weigerde ze en probeerde ze natuurlijk de indruk te wekken alsof ze blij was mij eindelijk weer eens thuis te zien. Toen werd ik echter kwaad en zei ik haar direct naar beneden te gaan. Ze zei: 'Ja ja, dan ga jij zeker het dienstmeisje versieren!' (§ 13) Toen je laatst dronken was, kon je je handen ook al niet thuishouden!' Ik moest daarom lachen, en zij stond op, ging de kamer uit en deed de deur op slot, alsof zij een spelletje aan het spelen was. Zonder hierover verder na te denken of verdenking te koesteren was ik blij te kunnen slapen na mijn verblijf op het land. (vert. Bons)

Opvallend in deze cruciale passage zijn de vele PS-vormen, ook waar de lezer het niet zou verwachten.²³ Opnieuw lijkt de pragmatiek hier een goede verklaring te kunnen bieden: de PS-vormen beschrijven de stilte voor de storm en houden de lezer in spanning. De cynisch-humoristische conversatie tussen man en vrouw heeft als doel de naïviteit van de persona te benadrukken, maar stelt ook de lezer nog wat langer op de proef. De climax komt er met twee historische presentia: de vrouw doet de deur dicht en neemt de sleutel mee. Voor de nietsvermoedend induttende persona zijn dit betekenisloze handelingen; alweer weet de verteller echter beter.

De volgende morgen (§ 14) vraagt Euphiletus aan zijn vrouw wat het geluid was dat hem 's nachts gewekt had; hij had de deuren horen piepen. De vrouw verzint het smoesje dat de bedlamp was uitgegaan en dat ze die bij de buren weer was gaan aansteken.

(§ 14) ἐσιώπων (FS) ἐγὼ καὶ ταῦτα οὕτως ἔχειν ἠγούμην (FS). ἔδοξε (AS) δέ μοι, ὃ ἄνδρες, τὸ πρόσωπον ἐψιμυθῶσθαι, τοῦ ἀδελοφῶ τεθνεῶτος οὕτω τρικάκοιθ' ἡμέρας.

(§ 14) Ik deed er het zwijgen toe en ging ervan uit dat het zo gegaan was. Wel viel het mij op, mijne heren, dat haar gezicht bepoederd was, terwijl haar broer nog geen dertig dagen geleden gestorven was. (vert. Bons)

De persona is gerustgesteld door de verzinsels van de vrouw; opnieuw weet de verteller echter dat het venijn in de staart zit: het schijnbare detail dat de vrouw zich had opgemaakt, blijkt achteraf belangrijker dan de rest van de hele uitleg, vandaar het contrast tussen PS en AS dat referentieel moeilijk te verklaren is.

Een volgende omwenteling wordt, na het scheitsen van de setting, aangekondigd door een historisch presens:

(§ 15) μετὰ δὲ τὰυτα, ὦ ἄνδρες, χρόνου μεταξὺ διαγενομένου (AS **participium**) καὶ ἐμοῦ πολὺ ἀπολελειμμένου τῶν ἐμαυτοῦ κακῶν, προσέρχεται (HP) μόλις πρεσβῦτις ἄθροπος [...].

(§ 15) Er verliep enige tijd, mijne heren, waarin ik mij verre van bewust was van het onrecht dat mij werd aangedaan. Op een gegeven moment komt er echter een of andere oude vrouw op mij af [...]. (vert. Bons)

De vrouw blijkt een slavin van een andere minnares van Eratosthenes, die verontwaardigd is omdat haar amant door zijn andere schaarrel minder tijd heeft voor haar. Eindelijk krijgt de persona de ware toedracht te horen; de oude vrouw vertelt hem alles (§ 16).

(§ 17) τὰυτα εἰπούσα (AS **participium**), ὦ ἄνδρες, ἐκέλευη μὲν ἀπὸλλάγῃ (AS), ἐγὼ δ' εὐθέως ἐπαρattόμην (PS), καὶ πάντα μου εἰς τὴν γνώμην εἰσήει (PS), καὶ μεστὸς ἦν (PS) ὑπόψιας, ἐνθουμούμενος (PS **participium**) μὲν ὡς ἀπεκλήσθη (AS **bijzin**) ἐν τῷ δωματίῳ, ἀναμνησκόμενος (PS **participium**) δὲ ὅτι ἐν ἐκέλευη τῇ νυκτὶ ἐψόφει (PS **bijzin**) ἢ μέταυλος θύρα καὶ ἡ αἰλεις, ὃ οὐδέποτε ἐγένετο (AS **bijzin**)²⁴, ἔδοξε (AS) τέ μοι ἡ γυνὴ ἐψιμυθίσθαι. ταῦτά μου πάντα εἰς τὴν γνώμην εἰσήει (PS), καὶ μεστὸς ἦν (PS) ὑπόψιας.

(§ 17) Toen ze dit gezegd had, mijne heren, ging ze weg en ik was onmiddellijk totaal van mijn stuk. Nu schoot me alles te binnen en kreeg ik argwaan. Ik besefte hoe ik in de kamer was opgesloten en herinnerde me dat ik die nacht, wat anders nooit gebeurde, de deuren had horen piepen: zowel de tuindeur als de deur aan de straatkant. En ook hoe het mij was overgefallen dat mijn vrouw haar gezicht bepoederd had. Dit schoot me allemaal te binnen en ik kreeg argwaan. (vert. Bons)

Usher (in Edwards & Usher 1985: 224) en Edwards (1999: 72) verklaren de variatie van AS- en PS-vormen als stilistische uiting van de verwarring van Euphiletus. Een vorm als ἐπαρattόμην is immers – zeker in combinatie met het bijwoord εὐθέως – moeilijk te verklaren.²⁵ De in deze bijdrage voorgestelde interpretatie gaat er echter vanuit dat de verteller – in tegenstelling tot de verwarde persona – de touwtjes wel degelijk goed in handen heeft én dat dit blijkt uit zijn aspectkeuze. In plaats van de veeleer gratuite verklaring van Usher en Edwards kan de pragmatische verklaring van deze paragraaf luiden dat de PS-vormen in de hoofdzin een aanloop zijn naar de AS-vorm ἔδοξε.²⁶ Deze paragraaf is – zowel inhoudelijk als pragmatisch – een herhaling van het reeds geciteerde deel van § 14. Ook daar vormden een aantal PS-vormen de aanloop naar de AS-vorm ἔδοξε, het besef dat toen – volgens de verteller – de doorslag had moeten geven... en dat nu voor de persona ook effectief doet. De AS-vorm is hier dan ook geen nieuwe informatie vanwege de verteller, maar wél voor het

standpunt van de persona: de film van §14 verschijnt opnieuw voor zijn ogen, maar deze keer in een heel ander licht.²⁷

In de volgende scène (§§ 18-21), waarin de grotendeels reeds bekende gebeurtenissen verlevendigd worden door directe rede, confronteert Euphiletus de slavin die als tussenpersoon diende bij het overspel (cf. § 7) met wat hij net te weten is gekomen. Na enkele bedreigingen biecht zij op wat ze weet en belooft ze Euphiletus te waarschuwen wanneer de minnaar weer in huis is. Vier of vijf dagen later is het zover. Het toeval wil echter dat Euphiletus uitgerkend op die avond zijn vriend Sostrates ontmoet en hem voor het diner uitnodigt (§ 22).

(§ 23) ἐπειδὴ δὲ καλῶς αὐτῷ εἶχεν (PS **bijzin**), ἐκείνος μὲν ἀπὸν ὥχето (PS), ἐγὼ δ' ἐκάθευδον (PS), ὃ δ' Ἐρατοσθένης, ὦ ἄνδρες, εἰσέρχεται (HP), καὶ ἡ θεράπαινα ἐπεγείρασα (AS **participium**) με εὐθὺς φράζει (HP) ὅτι ἔνδον ἐστὶ. κατὰ εἰπὼν (AS **participium**) ἐκέλευη ἐπιμελεῖσθαι τῆς θύρας, καταβὰς (AS **participium**) σιωπῇ ἐξέρχομαι (HP), καὶ ἀφικνοῦμαι (HP) ὡς τὸν καὶ τόν, καὶ τοὺς μὲν ἔνδον κατέλαβον (AS), τοὺς δὲ οὐδ' ἐπιδημούντας ἦρον (AS). (§ 24) παραλαβὼν (AS) δ' ὡς ὄλον τε ἦν πλείστους ἐκ τῶν παρόντων ἐβάδιζον (PS), καὶ δᾶδας λαβόντες (AS **participium**) ἐκ τοῦ ἐγγύτατα καπηλείου εἰσερχόμεθα.

(§ 23) Nadat hij zich tegoed had gedaan nam hij afscheid en vertrok, en ging ik slapen. Op dat moment komt Eratosthenes het huis binnen. Het dienstmeisje komt me meteen wakken en waarschuwt dat hij in huis is. Ik geef haar opdracht de deur niet uit het oog te verliezen. Zelf ga ik naar beneden en verlaat stilletjes het huis. Ik bezocht deze en gene, en trof sommigen thuis, terwijl anderen buiten de stad bleken te zijn. (§ 24) Van de aanwezigen trommelde ik er zoveel mogelijk op en gezamenlijk gingen we op weg. We haalden fakkels uit de dichtstbijzijnde winkel en gaan naar binnen. (vert. Bons)

Opnieuw noopt de referentiële onverklaarbaarheid van de aspectwisselingen Usher (in Edwards & Usher 1985: 225) en Edwards (1999: 75-76) ertoe de verwarring en de emotionele toestand van de persona in te roepen. Opnieuw kan een pragmatische verklaring echter meer helderheid brengen. De eerste zin, die enkel uit PS-vormen bestaat, is de voorspelbare afloop van de ontmoeting met Sostrates, die in de vorige paragraaf met een AS-vorm werd beschreven. Die afloop hoeft dus niet gemarkeerd te worden. De HP- en AS-vormen die de rest van § 23 en het begin van § 24 vullen, wijzen daarentegen op de hoge pragmatische gemarkeerdheid van deze cruciale scène. De PS-vorm ἐβάδιζον is geen handeling die op zichzelf moet worden gezien: de spanning die erdoor gecreëerd wordt, wordt pas door de HP-vorm εἰσερχόμεθα

opgelost. Na deze sterk opgebouwde climax lijkt alles in stelling gebracht voor een sensationele finale: de confrontatie tussen Euphiletus en Eratosthenes. In de volgende scène lijkt de vernuftige verteller echter gas terug te nemen en narratief voor persuasief effectbejag in te ruilen.

(§ 24) ὥσαντες (AS **participium**) δὲ τὴν θύραν τοῦ δωματίου ὁ μὲν πρῶτος εἰσιόντων ἔτι εἶδομεν (AS) αὐτὸν κατακείμενον παρὰ τῆ γυναικί, ὁ δ' ὕστερον ἐν τῇ κλίνῃ γυμνὸν ἐστηκότα. (§ 25) ἐγὼ δ' ὦ ἀνδρες, πατάξας (AS **participium**) καταβάλλω (HP) αὐτόν, καὶ τὸ χεῖρε περιαναγών (AS **participium**) εἰς τοῦπισθεν καὶ δῆσας (AS **participium**) ἠρώτων (PS) διὰ τί ὑβρίζει εἰς τὴν οἰκίαν τὴν ἐμὴν εἰσιών. κάκεινος ἀδικεῖν μὲν ὠμολόγει (PS), ἠντεβόλει (PS) δὲ καὶ ἰκέτευε (PS) μὴ ἀποκτεῖναι ἀλλ' ἀργύριον πρόξασθαι.

(§ 24) We smeten de deur van de slaapkamer open: zij die het eerst binnenkwamen konden nog zien hoe hij bij mijn vrouw in bed lag. Zij die later kwamen, zagen hem poedelnaakt op het bed staan. (§ 25) Ik sloeg hem met één klap tegen de vlakte, mijne heren, en boeide zijn handen achter zijn rug. Ik vroeg hem waar hij de brutaliteit vandaan haalde om mijn huis binnen te dringen. Hij gaf zijn schuld toe en bleef maar bidden en smeken hem toch niet te doden, maar schadevergoeding te eisen. (vert. Bons)

Om de distributie van het aspect in §§ 23-25 te begrijpen, is het belangrijk in gedachten te houden welke zaak Euphiletus bepleit. Hij is aangeklaagd wegens moord met voorbedachten rade; volgens de aanklagers lokte hij Eratosthenes in een hinderlaag. Het spreekt voor zich dat Euphiletus er alles aan zal doen om te bewijzen dat de moord niet op voorhand was gepland. De HP-vormen benadrukken dit.²⁸ Eratosthenes komt binnen (εἰσέρχεται) en pas daarna wordt Euphiletus op de hoogte gebracht (φράζει) – hij werd dus niet gelokt, in tegenstelling tot wat de tegenpartij wellicht beweerde. Drie historische presentia (ἐξέρχουμαι, ἀφικνούμαι, εἰσερχόμεθα) worden gewijd aan de zoektocht naar vrienden die als getuigen zouden kunnen dienen. Uit deze moeizame zoektocht moet blijken dat de vrienden niet op voorhand werden opgetrommeld, wederom in tegenstelling tot wat de tegenpartij wellicht beweerde. Een laatste historische presens (καταβάλλω) benadrukt de impulsiviteit van de persona, een karaktertrek die voorbedachtheid eens te meer onwaarschijnlijk maakt. Terwijl het binnendringen, de zoektocht naar getuigen en de impulsieve aanval van Euphiletus – stuk voor stuk handelingen die een samenzwering weinig waarschijnlijk maken – worden benadrukt, worden schijnbaar belangrijker (en sensationelere) gebeurtenissen als het betrappen en de bekentenis van Eratosthenes in een lagere informatielaag geplaatst. Dit reveleert het retorische karakter van deze narratio en zegt bovendien veel over de zelfpresentatie van Euphiletus: hij acht zijn daden volstrekt legaal.²⁹

Een blik op de distributie van het aspect in deze narratio heeft een verteller aan het licht gebracht die door middel van een opvallend rijke variatie in aspectvormen (terecht gesignaleerd maar niet plausibel verklaard door Edwards 2004: 334) een spannend verhaal weet te vertellen maar dat bovenal weet te doen met pragmatische markering van de vormen die voor zijn eigen zaak retorisch relevant zijn. Er is dus een hembelsbreed verschil tussen Euphiletus de persona en Euphiletus de verteller. Terwijl de eerste naïef is (wat bleek uit de woordvolgorde), is de tweede zowel narratologisch als retorisch gesproken een uiterst vernuftige verteller (wat bleek uit het aspectgebruik).

4. Van interpretatie naar pragmatiek

Zoals in het begin gezegd werd Lysias voor deze redevoering met een bijzonder complexe opdracht geconfronteerd: zijn cliënt, de spreker, moest als verteller een vernuftige redevoering declameren, terwijl hij als persona het ethos van een naïeve burger moest belichamen. Deze complexe spanning tussen overtuigingskracht en geloofwaardigheid werd door een aantal tekstcommentatoren gesignaleerd (e.g. Todd 2007: 93 met verdere verwijzingen). Bij mijn weten nemen zij hiervan echter enkel akte, zonder na te gaan met welke talige middelen Lysias de situatie verwerkt in de redevoering en zo een paradoxaal uitgangspunt tot een harmonisch geheel weet te smeden.³⁰

Hezelfde geldt voor twee (relatief) recente interpretaties van deze redevoering. Beide vertrekken vanuit methodische invalshoeken die erg verschillen van de taalkundige inslag van dit artikel (nl. respectievelijk historisch en literair-comparatistisch). Om de interpretatieve waarde van de pragmatische taalkunde te beklemtonen maak ik tot slot de omgekeerde beweging door de brug naar de pragmatiek te slaan vanuit deze interpretatieve studies en zo aan te tonen dat de pragmatische taalkunde de literaire interpretatie kan verrijken.

De eerste studie waarbij Lysias' redevoering wordt betrokken heeft een historische invalshoek (Gagarin 2003). Sinds het prille begin van de rechtspraak tot op de dag van vandaag staan in processen vaak twee verhalen lijnrecht tegenover elkaar, terwijl nochtans geen van beide met de feiten in strijd is. Of omgekeerd: dezelfde feiten kunnen heel verschillende verhalen opleveren die elkaar lijken tegen te spreken, maar die toch allebei waar zijn. Deze speelruimte tussen feiten en verhaal ontstaat door het selecteren en beklemtonen van bepaalde elementen, of eenvoudig gezegd: door het vertellen ('storytelling'). Uit ettelijke casussen blijkt dat dit proces van 'storytelling' een vaak onderschatte rol speelt in juridische besluitvorming. De zaak van Euphiletus blijkt hiervan een schoolvoorbeeld (Gagarin 2003: 197-199; 206-207).

De talige middelen die in dit proces van 'storytelling' worden gebruikt – en die door Gagarin niet worden beschreven – zijn voor een belangrijk deel van pragmatische aard. Zo merkt Sicking (1996: 103) over de pragmatische werking van het aspect op dat het het discours subjectief structureert zonder de objectieve 'truth-conditions' (waarheidsvoorwaarden) ervan aan te tasten.³¹ Hetzelfde kan gezegd worden over de pragmatische werking van de woordvolgorde: de distributie van topics en foci heeft weliswaar een persuasief effect, maar de woordvolgorde verandert niets aan wat er 'feitelijk' gezegd wordt. Met deze pragmatische middelen wordt dus een speelruimte tussen feiten en verhaal gecreëerd, die zich in deze redevoering manifesteert als een spanning tussen de verteller (die de feiten door middel van 'storytelling' tot verhaal maakt) en de persona (die binnen het verhaal een versie van de feiten vertegenwoordigt).

De oorzaak van de spanning is dus het belang van 'storytelling'. Maar wat is het effect ervan? Dat blijkt uit een studie van Porter (1997), die Lysias' redevoering op literair-comparatistische wijze benadert door te wijzen op de vele parallellen tussen de narratio en twee andere genres: de 'traditional adultery narrative' (een populaire vorm van de Griekse novelle) en de komedie. Het zijn de in de redevoering gebruikte motieven uit de novelle en de komedie die zorgen voor 'both its charm as a narrative and its effectiveness as a rhetorical appeal' (Porter 1997: 422). Dit harmonisch contrast tussen narratieve charme en retorisch effect loopt parallel met de spanning tussen 'the speaker's personality (which in turn become the source of humorous insights of various sorts) and [...] a down-to-earth realism' (Porter 1997: 433).

Opnieuw beantwoordt dit contrast aan de hier voorgestelde spanning tussen persona ('charm as a narrative', 'the speaker's personality') en verteller ('effectiveness as a rhetorical appeal', 'down-to-earth realism'). Opnieuw kan, wanneer het gaat over de talige middelen die deze discrepantie bewerkstelligen, worden gewezen op het pragmatisch gebruik van woordvolgorde (de naïeve persona) en aspect (de vernuftige verteller).³²

5. *Bestuit. Naïef en vernuftig: twee handen op één buik.*

Οὐδέν παραλείπων, ἀλλὰ λέγων τῶληθῆ (niets achterwege latend, maar de waarheid sprekend', § 5): zo zou Euphiletus zijn verhaal vertellen.³³ Gaandeweg is echter gebleken dat door retorisch, persuasief gebruik van pragmatische middelen een discrepantie werd gecreëerd tussen het oordeel van de persona en dat van de verteller – beiden biografisch dezelfde persoon (spreker). Door de woordvolgorde werd de persona als naïef voorgesteld. Terwijl Euphiletus-persona niets belangrijks vermoedde, plaatste Euphiletus-verteller de gebeurtenissen die aanleiding gaven tot het overspel echter in de belangrijkste informatielaag. Dit bleek het duidelijkst

wanneer deze twee pragmatische lagen botsten, zoals in een zin die al enkele keren besproken werd:

(§ 13) κἀγὼ μὲν ἐγέλων (PS), ἐκέλευ δὲ ἀναστᾶσα καὶ ἀπιόυσα
προστίθησι (HP) τῆν θύραν, προσποιομένην παύζειν, καὶ τῆν κλειῦ
ἐφέλαται (HP).

Terwijl de persona hier (en in de voorgaande zinnen) door contrastieve topics en foci volledig geïsoleerd werd van de gebeurtenissen, plaatste de verteller de (voor de persona nietszeggende) handelingen van de vrouw in de prominentste informatielaag. De *ethopoiia* van een naïeve persona werd dus door een scherpzinnige verteller voltrokken. Beide instanties droegen op hun eigen manier bij aan een en dezelfde persuasieve intentie: de toehoorder van de onschuld van de biografische persoon Euphiletus overtuigen.

Lysias wist zo een noodzakelijke incoherentie – zowel een vernuftige persona als een verdwaasde verteller zou immers nefast zijn geweest voor de verdediging – uit te buiten ten dienste van de geloofwaardigheid van het geheel.³⁴ Een blik op de pragmatische taalkundige middelen die hij hiervoor gebruikt, heeft hopelijk bijgedragen tot de literaire appreciatie van deze retorische krachttoer. Dat Sicking (1995: 53) deze rede veelbetekenend 'quasi-simpel' noemde, is immers niet meer dan terecht.³⁵ En zo bevestigt ook de nieuwe taalkunde een aloude literaire wijsheid: de ware kunst is de kunst te verbergen.

Bram Demulder
Wandelingsstraat 15, bus 0201
B-3000 Leuven
bramdemulder@gmail.com

Noten

¹ In zijn bewijsvoering beroept de beschuldigde zich op een wet die hij interpreteert als een vrijeleide om in dergelijke omstandigheden een moord te plegen (§§ 28-36). Hoewel deze wet waarschijnlijk wel degelijk bestond, lijkt er ten tijde van deze zaak een grote kloof te zijn gegroeid tussen de letter en de toepassing ervan. Over die kloof is recent veel inkt gevloeid (voor verwijzingen zie vooral Edwards 1999: 57 & 78; Todd 2007: 46-49 & 124-125), al lijkt Usher (1965: 101) me de common sense van de Atheners nog steeds het best te vatten wanneer hij stelt dat de beschuldigde 'if not a lawbreaker, at least a breaker of precedent' is.

² Van de antieke commentaren is het essay van Dionysius van Halicarnassus over Lysias het bekendst. Cf. D.H., *Lys.* 18: 'In de narratio – en dat is volgens mij het onderdeel dat het meest overpeinzend en omzichtigheid vergt – is hij [Lysias] naar mijn mening vervut de beste van alle redenaars' (mijn vert.). Voor de communis opinio onder de moderne commentatoren, zie bijvoorbeeld Weissenberger (1999: 600).

³ Zie ook de appreciatie van Usher (in Edwards & Usher 1985: 221). Verschillende afbakeningen van de narratio zijn voorgesteld. Ik volg Edwards (1999: 63 *contra* o.a. Carey 1989: 66; Weissenberger 1993; Todd 2007: 93) in zijn keuze om §§ 6-26 als narratio te beschouwen. Het belangrijkste

argument hiervoor lijkt me dat deze paragrafen zich binnen de verhaalwereld afspeelen, terwijl deze in § 27 al verlaten is.

⁴ Ik ga ervan uit dat de lezer kennis heeft genomen van de theorieën inzake woordvolgorde en aspectgebruik zoals deze in het voorgaande artikel werden uiteengezet. De gebruikte vertaling is die van Bons (1993) met minime aanpassingen. Andere Nederlandse vertalingen zijn van Kassen (1991) en Sicking (1995). De Griekse tekst is overgenomen uit de OCT-editie van Carey (2007). De raad die Toon Van Hal en Han Lamers me hebben gegeven bij het schrijven van deze bijdrage was zonder meer onmisbaar. Ik dank hen dan ook van harte.

⁵ De nummering van de zinnen is van ons en komt niet overeen met die van Carey (2007). Naar zijn nummering verwijzen we met het §-teken.

⁶ Matic (2003: 578) becijferde dat ongeveer de helft van alle zinnen zich tegen Diks eenvoudige analyse verzet. Zeker voor retorische teksten is het belangrijk te bedenken dat ook factoren als actio en eufonie een rol spelen bij de keuze van de woordvolgorde. Dat het belang van eufonie door Dik (1995: 4-5) wordt geminimaliseerd, heeft wellicht te maken met de aard van het door haar onderzochte corpus (teksten van Herodotus). Men kan gerust vermoeden dat eufonie in de retorica een grotere rol speelt dan in de historiografie.

⁷ Zie Rijksbaron e.a. (2006: 149). Zin (6) toont echter dat dit crescendo patroon niet altijd voorkomt bij presentatieve zinnen. Cf. Matic (2003: 186): 'AG [scil. Ancient Greek] shows a lack of unitary strategy for presentatives (and presumably for other thetic utterances).'

⁸ De negentiende-eeuwse Leidse filoloog Jan[us] Bake stelde voor om *δύο* door *δύτη* te vervangen. Deze emendatie zou de focus versterken en dus de pragmatische kracht van de woordvolgorde vergroten, maar bleek tekstkritisch niet vol te houden (cf. *app. crit.* Carey 2007). Zoals Dik (1994: 261) bij het bespreken van de woordvolgorde bij Herodotus wel eens grif moet toegeven: '[het was] mij goed uitgekomen, maar helaas.' Bons lijkt in zijn vertaling de focusfunctie van *μήτηρ* in acht te nemen door het woord 'zelf' te gebruiken. Dit woord wordt ook – hoewel het Grieks het niet vereist – in de vertalingen van van Kassen en Sicking gebruikt.

⁹ Voor het belang van *μέν* en *δέ* als markerings van contrast zie Dik (1995: 47-52).

¹⁰ Tijdsmarkeringen zijn in de hele narratio opvallend geplaatst, cf. Todd (2007: 96).

¹¹ Dat *οὐτως* hier een preverbaal positie inneemt, lijkt, behalve met focus, ook met Lysias' persoonlijke smaak te maken te hebben. Bij Lysias komen *οὐτως* of *οὕτως* wél geregeld vlák voor *ὡστε*. Het *ὡστε* voor. Andere, vooral latere, auteurs plaatsen *οὕτω* of *οὕτως* wél geregeld vlák voor *ὡστε*. Het valt op dat ook Demosthenes deze woordplaatsing niet schuwt.

¹² E.g. Lysias 24, 5: *τῆρ μὲν οὖν ἐκ τῆς τέχνης εὐροπῆαι καὶ τὸν ἄλλον τὸν ἐμὸν βίον, ὅλος τυγχάνει, πάντας βίας οἰομαι γινώσκειν.* (Hoe het gesteld is met de winstgevendheid van mijn vak en mijn verdere middelen van bestaan weet u, denk ik, allemaal.) [vert. Bons]

¹³ Een andere in het oog springende karaktertrek van de persona is zijn aan agressie grenzende opvliegendheid. Dat de gebruikte woordvolgorde in deze redevoering ook hiervoor aanwijzingen biedt, hoop ik te gelegener tijd elders aan te tonen. Hier zou het ons te ver leiden.

¹⁴ Cf. Edwards (1999: 58): '[T]here is no finer dramatic character in Lysias than Euphiletus.'

¹⁵ Dat de bijzin van groot belang is, blijkt ook uit de keuze van het voegwoord. In tegenstelling tot *ὅς* wijst *ἐπειδὴ* er namelijk op dat de bijzin niet louter achtergrondinformatie is, maar in nauw verband staat met de hoofdzin. Met andere woorden: het gebruik van *ἐπειδὴ* wijst erop dat de lezer de bijzin in acht moet nemen om de zin ten volle te begrijpen (Sicking 1996: 18).

¹⁶ Zie Edwards (1999: 67) over de huwelijksgevoonten in die tijd. Dat Euphiletus' huwelijk hier niet van afwijkt, merkt hij ook zelf op: *ὡςπερ εἰκὸς ἦν* (§ 6).

¹⁷ Cf. Sicking & Stork (1997: 165): 'The primary function of the HP is to lift out from their context those narrative assertions that are essential for what the speaker has stated to be his immediate concern: together the HP assertions constitute what is primarily important with respect to the purpose the narrative is to serve in its context.' HP- en AS-vormen hebben dan ook wezenlijk dezelfde informatiestatus: beide verschaffen op zichzelf staande informatie. De HP vormen hebben echter een extra markerings, die door Lamers & Rademaker (2007: 474) 'actuality' wordt genoemd en in verband gebracht wordt met 'immediate persuasive concerns' (Lamers & Rademaker 2007: 465).

¹⁸ Deze eerste foute veronderstelling wordt al bij de antieke grammatici aangetroffen en houdt tegenwoordig nog in schoolgrammatica's stand (cf. Sicking & Stork 1997: 131). De tweede misvatting – waarbij het historisch presens niet als markering binnen een context, maar als intrinsieke markering wordt beschouwd – treffen we in dit geval aan bij Edwards (1999: 68). Bij de vorm *γίγνεται*, waarvan hij terecht het belang benadrukt, stelt hij dat 'the main purpose of marriage was to produce legitimate male offspring in order to carry on the *oikos* [...] and the significance of the birth is emphasised by the present tense of the verb'. Een gelijksoortige verklaring geeft Usher (in Edwards & Usher 1985: 223). Als dat de reden zou zijn voor het gebruik van het historisch presens, zou men redelijkerwijs mogen verwachten dat het historisch presens de gangbare manier is om de geboorte van een kind binnen een huwelijk aan te kondigen. Dit is echter niet het geval: wat het klasieke Grieks betreft is deze passage de enige waar de geboorte van een kind wordt beschreven door het historisch presens *γίγνεται*; de aorist *ἐγένετο* (cf. § 9) is de gangbare tijd hiervoor. Het gaat hier, kortom, niet zozeer om het belang van de geboorte voor het huwelijk (zoals Edwards stelt) als wel om het belang van de geboorte voor de rest van de narratie. (Dat het imperfectum *ἐγίγνετο* nooit voorkomt in een dergelijke context wijst overigens op de rol die de referentiële betekenis van het aspect speelt: de geboorte van een kind is een telische gebeurtenis en zal dus doorgaans het conflictieve aspect krijgen en in de aorist worden uitgedrukt.)

¹⁹ Uitgaand van de referentiële aspectverklaring, kan het aspectgebruik hier ogenschijnlijk door de combinatie van *Aktionsart* en referentiële aspect worden verklaard: terwijl *παρέδωκα* een intrinsiek telische handeling is, is *ἐπίστευον* in de betekenis van 'vertrouwen' atelisch (in tegenstelling tot de telische gebruikswijzen van *πιστεύω*: 'geloven' en 'toevertrouwen'), de gangbare aspectwaarden zijn dan ook respectievelijk conflictief (AS) en infectief (PS). Het bijwoord *ἤδη*, dat het ogenschijnlijk infectieve *ἐπίστευον* vergezelt, strooit echter roet in het eten. Gezien de context betekent *ἤδη* hier iets als 'voortaan'; dit impliceert een conflictief aspect: het referentiepunt van de verteller ligt buiten de handeling. De combinatie van een conflictief referentiële aspect en een atelische *Aktionsart* zou dan een 'kortsluiting' opleveren die in het Grieks kan worden opgeheven door een ingressieve interpretatie van de werkwoordsvorm. De lezer verwacht hier – terecht – *zo'n* interpretatie, zoals ook door de vertaling van Bons wordt gesuggereerd: 'ik ging haar vertrouwen.' Dit alles zou geen probleem zijn, ware het niet dat het conflictieve aspect in het Grieks door een AS-vorm wordt uitgedrukt, terwijl Lysias hiervoor een PS-vorm heeft gekozen. De pragmatische verklaring gaat er dan ook van uit dat ingressiviteit niet inherent is aan het aspect, maar louter een effect is van de pragmatische informatiestructuur (cf. Sicking 1996: 82, die dit aantoon aan de hand van deze passage); een term als 'ingressieve (of inchoatieve) aorist' is dan ook zinloos binnen de pragmatische aspecttheorie.

²⁰ De vorm *ἐθηλάζεν* wordt door Rijksbaron (2002: 14) referentiële uitgelegd als een iteratief imperfectum. Dit verklaart echter niet waarom ook de werkwoordsvormen in de daarop volgende zinnen PS-vormen zijn. De pragmatiek kan echter wel verklaren dat deze groep zinnen met PS-zinnen PS-vormen moeten worden gezien, maar gekoppeld moeten worden aan de hoofdzin die deze cluster afsluit: *καὶ ἐγὼ οὐδέποτε βνώπτειν ας* (en nooit kreeg ik een vermoeden).

²¹ Het verbaas niet dat in doelzinnen de referentiële aspectwaarde de overhand lijkt te hebben en het aspect nauwelijks pragmatische waarde heeft. De belangrijkste vraag bij een doelzin is immers of en hoe – los van de pragmatische discoursorganisatie – het doel bereikt wordt. Dit uit te drukken is precies de mogelijkheid van het referentiële aspect. Hier wordt een telische *Aktionsart* met een conflictief aspect gecombineerd tot een iteratieve PS-vorm. Verderop (*ἵνα παύσηται*) impliceert een infectief aspect het bereiken van het doel (cf. Carey 1989: 83).

²² Deze AS-vorm is deel van een terzijde en behoort daardoor tot een ander teksttype dan het verhaal zelf. Met andere woorden: de mededeling in deze zin situeert zich buiten de verhaalwereld. Dit verklaart waarom de aspectvorm niet past in de informatiestructuur (de informatielagen) van het verhaal.

²³ Van Kassen (1991: 13) verwoordt wellicht het verwachtingspatroon van veel lezers wanneer ze de PS-vorm *ἔββα* ingressief vertaalt met 'begon [...] te schreeuwen'. Ingressiviteit kan ook geïnterpreteerd worden bij de PS-vormen *ἀργυζόμην* en *ἐγένεον*. Hieruit blijkt opnieuw dat ingressiviteit, zoals in n. 19 werd opgemerkt en in tegenstelling tot wat de referentiële theorie

veronderstelt, niet onlosmakelijk met het aspect verbonden is. Bons' vertaaloplossing voor ἐβόα – een iteratief imperfectum – is plausibel én compatibel met de referentiele theorie, maar werkt niet voor de gelijksoortige vorm ἐπιγυζόμεν' ('[t]oen werd ik echter kwaad'), waarbij we vanuit referentieel oogpunt hoe dan ook ook een aorist verwachten.

²⁴ Aangezien bijvoeglijke bijzinnen – in tegenstelling tot bijwoordelijke en complete bijzinnen – niet op het niveau van de zin, maar op het niveau van het zinsdeel functioneren, verbaast het niet dat ze niet in de pragmatische discoursanalyse kunnen worden opgenomen.

²⁵ Het werkwoord ταραττω is atelisch. Het presensaspect valt echter niet zonder meer – dus: als infectief aspect – te verklaren: het bijwoord ἐθέλωσ maakt een dergelijke verklaring onmogelijk. De vorm dient dus ingressief te worden geïnterpreteerd, wat volgens de referentiele theorie een conflictief aspect (en dus een aoristvorm) veronderstelt. Hier blijkt dus opnieuw (cf. n. 19) dat ingressiviteit niet onlosmakelijk met aspect is verbonden.

²⁶ Voor een soortgelijke climax gevormd door ἔδοξε, zie Lys. 1.2, 7. Lamers & Rademaker (2007: 468): 'The preceding clauses provide information about the deliberations that lead up to his decision [...]'. The verbs in these clauses are all PS forms, and not marked for focality: it is the *outcome* of the debate that matters to Lysias' own fate.'

²⁷ Cf. Usher (in Edwards & Usher 1985: 220): 'The tell-tale signs flashed through his mind and their significance became clear.'

²⁸ Over de noodzaak om iedere schijn van een hinderlaag weg te neffen zie §§ 37-42; Carey (1989: 60); Edwards (1999: 56). Over de historische presentia die dit benadrukken zie Sicking & Stork (1997: 134-135), die een parafraze van deze rede geven aan de hand van de HP-vormen en tot een gelijksoortige conclusie komen.

²⁹ Deze zelfverzekerdheid blijkt ook uit de reeds gesignaleerde periodische stijl van het proömium (Edwards 1999: 64) maar moet hier, door het eveneens vermelde gebruik van korte, contrasterende zinnen, anders tot uiting worden gebracht.

³⁰ Todd (2007: 52) lijkt dan ook toe te geven dat hij geen verklaring heeft voor het contrastief samenspel tussen de naïeve karakterisering van de persona op woordniveau (hij gebruikt het voorbeeld van de vele woordelijke herhalingen) en de spitsvondige controle van de werkwoordelijke variatie, i.e. het aspectgebruik.

³¹ Sicking (1996: 103): '[I]n many instances, one may well substitute PS for AS (or vice versa) without having to alter the truth-conditions of what is communicated. [...] In order to understand the basic content of the contrast between AS and PS as such, we have to leave aside considerations of "meaning" or reference, and to bring in considerations of discourse organisation.'

³² Porter (1997: 421) wijst erop dat de narratio in kwestie, die hij typeert als 'comic *diegesis*', gekenmerkt wordt door 'selective focus'. Hetzelfde wordt opgemerkt door De Jong (1999: 16), die de rede vanuit een narratologische invalshoek beschouwt: '[W]e hebben hier [...] te maken met een zeer effectieve combinatie van vertellende en belevende focalisatie [...] zijn overwegend vertellende focalisatie stelt Euphiletus in staat om het perfide bedrog van zijn vrouw en Eratosthenes vanaf het begin aan de kaak te stellen, terwijl zijn electieve belevende focalisatie [...] in belangrijke mate bijdraagt tot zijn karakterisering als een goedaardige, ja bijna naïeve man [...]'. Hoewel beide auteurs de termen 'focus' en 'focalisatie' op een andere manier gebruiken dan in de hierboven gemaakte opmerkingen over pragmatiek, is er toch een verband tussen narratieve en pragmatische focus: pragmatische focalisatie is een van de vele middelen om narratieve focalisatie te bewerkstelligen.

³³ De indruk van objectiviteit wordt versterkt door de afwezigheid van partikels die worden benadrukt (zogenaaemde focuspartikels) of die de houding van de spreker laten doorschemeren (zogenaaemde modale partikels). Uitzonderingen zijn enkel te vinden in de directe rede. Deze uitzonderingen zijn echter schijnbaar: ze werken de beoogde objectiviteitsclaim in de hand door de suggestie dat colloquiale situaties woordelijk worden weergegeven. Tekststructurende partikels (γάρα, μέν, δέ, οὐδ) komen dan wel overvloedig voor: een heldere structuur komt de schijn van objectiviteit ten goede. Zie Rijksbaron e.a. (2006: 156) voor de gebruikte categorisering van partikels en Sicking (1993) voor een uitgebreide studie van de partikels in deze rede van Lysias.

³⁴ Bij de literaire evaluatie van deze redevoering moet rekening gehouden worden met deze complexe communicatieve situatie. Pas dan kan de lezer de kunstgreep van Lysias appreciëren. Het getuigt dan

ook van bedroevend weinig inzicht in deze situatie wanneer Vara (2001: 127) de redevoering juist op basis van de gesignaleerde, retorisch noodzakelijke incoherentie evalueert als literair niet geslaagd.

³⁵ Ook Porter (1997: 421) heeft het over de 'apparent unrehearsed simplicity' van deze rede. Carey (1989: 9) en Weibenberger (1999: 600) bemerken deze combinatie van schijnbare eenvoud en verborgen complexiteit in alle narraties van Lysias. Edwards (1999: 8, 60) gaat nog een stap verder en benadrukt dat die combinatie een kenmerk van Lysias' 'compositietechniek *tout court* is (zo ook Usher in Edwards & Usher 1985: 129). Dionysius van Halicarnassus leek al iets dergelijks te suggereren. Cf. D.H., *Lys* 3: 'Hoewel hij als de gewone mensen lijkt te spreken, wijkt hij daar eigenlijk ten zeerste van af en is hij een meesterlijk literator.' (mijn vert.) Of deze beweringen voor andere redevoeringen uit het *corpus Lysiacum* ook op het pragmatische niveau standhouden, zal verder onderzoek moeten uitwijzen.

Bibliografie

- Bons, J.A.E. (vert.) 1993. *Lysias. Redevoeringen*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Carey, C. 1989. *Lysias. Selected Speeches*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carey, C. (ed.) 2007. *Lysiae orationes cum fragmentis*. Oxford: Clarendon.
- De Jong, I. 1999. *Vertellers met een lijf. Een sondering van de geschiedenis van het Klassiek Griekse verhaal*. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Dik, H. 1994. 'Vrij maar niet willekeurig. Pragmatische aspecten van constituentvolgorde in twee fragmenten uit Herodotus.' *Lampas* 27: 252-269.
- Dik, H. 1995. *Word Order in Ancient Greek. A Pragmatic Account of Word Order Variation in Herodotus*. Amsterdam: Gieben.
- Edwards, M.J. 1999. *Lysias. Five Speeches*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Edwards, M.J. 2004. 'Lysias.' De Jong, I. e.a. (eds.), *Narrators, Narratees, and Narratives in Ancient Greek Literature*. Leiden-Boston: Brill, 333-336.
- Edwards, M.J. & Usher, S. 1985. *Greek Orators – I. Antiphon & Lysias*. Aris & Phillips: Warminster.
- Gagarin, M. 2003. 'Telling Stories in Athenian Law.' *Transactions of the American Philological Association* 133: 197-207.
- Lamers, H. & Rademaker, A. 2007. 'Talking about myself: a pragmatic approach to the use of aspect forms in Lysias 12.4-19.' *Classical Quarterly* 57: 458-476.
- Matić, D. 2003. 'Topic, focus and discourse structure. Ancient Greek Word Order.' *Studies in Language* 27: 573-633.
- Pearson, L. 1975. 'Hiatus and Its Purposes in Attic Oratory.' *The American Journal of Philology* 96: 138-159.

- Porter, J.R. 1997. 'Adultery by the Book: Lysias 1 (*On the Murder of Eratosthenes*) and Comic Diegesis.' *Echos du Monde Classique/Classical Views* N.S. 16: 421-453.
- Rijksbaron, A. 2002. *The Syntax and Semantics of the Verb in Classical Greek. An Introduction*. Amsterdam: Gieben.
- Rijksbaron, A. e.a. 2006². *Beknopte syntaxis van het klassiek Grieks*. Lunteren: Hermaion.
- Sicking, C.M.J. 1993. 'Devices for Text and Articulation in Lysias I and XII.' Id. & J.M. van Ophuysen (eds.), *Two Studies in Attic Particle Usage. Lysias and Plato*. Leiden: Brill, 3-68.
- Sicking, C.M.J. (vert.) 1995. *Leden van de jury*. Amsterdam: Athenaeum.
- Sicking, C.M.J. 1996. 'Aspect Choice: Time Reference or Discourse Function?' Id. & P. Stork (eds.), *Two Studies in the Semantics of the Verb in Classical Greek*. Leiden: Brill, 5-118.
- Sicking, C.M.J. & Stork, P. 1997. 'The Grammar of the So-Called Historical Present in Ancient Greek.' E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek Literature in its Linguistic Contexts*. Leiden-New York-Köln: Brill, 131-168.
- Todd, S.C. 2007. *A Commentary on Lysias, Speeches I-11*. Oxford: Oxford University Press.
- Usher, S. 1965. 'Individual characterisation in Lysias.' *Eranos* 63: 99-119.
- van Kassen, M. (vert.) 1992. 'Man versus minnaar. Lysias' eerste redevoering.' *Hermeneus* 64: 12-17.
- Vara, J. 2001. 'Las imperfecciones del aparente y supuestamente perfecto discurso I de Lysias.' *Habis* 32: 125-134.
- Weissenberger, M. 1993. 'Die erste Rede des Lysias.' *Der altsprachliche Unterricht* 36.3: 55-71.
- Weissenberger, M. 1999. 'Lysias [1].' H. Cancik & H. Schneider (Hrsg.), *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. VII, 598-601.

RECENSIE

Alexander Winkler, *Vorsicht Latein! Unzensurierte Ausgabe: Latein, wie es wirklich gesprochen wurde* (München: Vorsicht! Verlag, 2010), 128 pp. ISBN 978-3-468-28162-4

Latijnse fraseologieën hebben een lange geschiedenis achter de rug. Van de renaissance tot de negentiende eeuw werden ze op het getouw gezet om scholieren en studenten onvervalste Latijnse woordverbindingen, idomen, zegswijzen, uitdrukkingen en spreekwoordelijke wendingen van schrijvers uit de oudheid aan te reiken. De studerende jeugd kon zich met behulp van dergelijke, vaak thematisch opgebouwde handleidingen uit de slag trekken wanneer ze op school – verplicht – Latijn sprak of allerehande Latijnse teksten moest redigeren. Schoolboeken van dit slag waren minstens even belangrijk als grammatica's. Erasmus bijvoorbeeld, het adagium 'aliud esse Latine, aliud grammaticae loqui' indachtig, schonk betrekkelijk weinig aandacht aan grammaticale regels en focuste veel meer op correct idiomatisch taalgebruik; in zijn *Familiarium colloquiorum formulae*, de aanzet tot zijn nog altijd genietelijke *Colloquia*, somde de Rotterdamse humanist uitdrukkingen op waarmee je mensen in goed Latijn kan begroeten en afscheid van hen nemen, zeggen hoe het met je gaat, en dies meer. Heel wat pedagogen goten dergelijke verzamelingen liefst in een reeks dialogues; zo konden de teksten vlot nagespeeld en uit het hoofd geleerd worden; als minidrama's boden ze de leraren de gelegenheid aan taalkundige lering levenslessen vast te knopen. Al overleefde het genre op een bescheiden niveau tot in de twintigste eeuw, toch werd de dialoogvorm tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw gaandeweg verlaten. Het spreken van Latijn werd toen in het onderwijs meer en meer een occasionele, marginale aangelegenheid. Er was dan ook minder behoefte aan dergelijke wendingen omtrent eten, kledij, hygiëne en dergelijke. Het actieve Latijn begon zich te beperken tot het geschreven Latijn, waarin men vrijwel uitsluitend hooggestemde onderwerpen aansneed. De spreektaalige wendingen, goeddeels gepuurd uit de antieke komedie, werden overbodig. Latinisten verzamelden nu toepasselijke uitdrukkingen en wendingen, die het hele leven heetten te bestrijken, in thematische hoofdstukken. Een uitstekend voorbeeld van die laatste fase in de Latijnse fraseologieën is Carl Meissners *Lateinische Phraseologie* uit 1878, een werk dat onlangs (2004) nog door Christina Meckelnborg in samenwerking met Marcus Becker geüpdated werd (*Lateinische Phraseologie* [Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2010⁴]; het volstaat een blik te werpen op de sectie 'Das häusliche Leben' en het hoofdstukje 'Gruss, Lebewohl, Glückwunsch' om er zich van te vergewissen dat de makers van het boek enkel het geschreven Latijn voor ogen hadden: ze halen in het kwestieuze hoofdstuk vooral epistolaire wendingen aan.

Hoe het Latijn dan echt hetzij door de elite, hetzij door Jan, Piet en Klaas gesproken werd (en dat nog zou kunnen worden), van die kennis geraakten leerlingen, studenten en geïnteresseerden grondig vervreemd. De voorvechters van het actieve Latijn probeerden het tij te keren met boekjes die meestal slechts in beperkte kring afnemers vonden en die bovendien de neiging vertoonden eenzijdig te focussen op de omzetting van moderne begrippen naar het Latijn, niet zelden omzettingen van een pijnlijke precisie die niet altijd in taalschoonheid resulteerde. Vraag is of je nauwkeurig moet zeggen: 'Demitte sis, Claudia, transennas